УДК 321.72 (497.2)

Мілова М.І., Одеська державна академія холоду

Мілова Марія Іллівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних наук Одеської державної академії холоду. Закінчила історичний факультет Одеського державного університету. Автор більше двадцяти наукових праць з проблем посткомуністичної трансформації і Болгарії, зокрема. Працює над докторською дисертацією.

Проблема "сильної" держави у посткомуністичній трансформації

У статті розглядається одна з актуальних проблем посткомуністичної трансформації – роль держави у сучасних перетвореннях. Автор обґрунтовує необхідність "сильної" держави, здатної вирішити завдання, які стоять перед суспільством. Основну увагу приділено економічним і соціальним функціям держави і проблемі її взаємовідносин з громадянським суспільством.

The article deals with one of the most actual problems of the Post-Communist transformation of state and it's role in the nowadays changes. The author grounds the necessary of the "powerful" state, which is able to solve the society faced goals. Special attention is paid on economic and social functions of

Поняття "сильна" держава для багатьох як і раніше часто асоціюється з державою авторитарною, яка прагне контролювати життя не тільки всього суспільства в цілому, але й окремих його сфер. З поняттям "слабка" держава часто пов'язується держава демократична. Посткомуністичний перехід виявив безліч найскладніших проблем, вирішення яких неможливо без активного втручання держави. Тому проблема "сильної" і "слабкої" держави в теоретичному і практичному плані є сьогодні актуальною.

Різні аспекти цієї проблеми знайшли своє висвітлення в роботах зарубіжних і вітчизняних дослідників (Леслі А. Пал, Р. Скідельскі, Д. Грей, Д Сакс, В. Банс, А. Панарін, В.Спиридонова, Ю. Мельвиль, Н. Михальченко, М. Шульга, А. Гальчинський та ін.). Багато хто з авторів розглядають цю проблему з точки зору зміни ролі держави в умовах глобалізації, тобто в умовах, що складаються під впливом зовнішніх факторів (Леслі Пал, А. Тойнбі, М. Лебедєва, А. Панарін та ін). У визначенні сильної і слабкої держави домінують два основних виміри – це її внутрішньополітичні позиції і здатність адекватно реагувати на виклики зовнішнього середовища. Ю. Аверін відзначає, що найбільш перспективною для сильної держави є стратегія рівноваги між цими двома середовищами.

Враховуючи актуальність питання, в останній час стали з'являтися цікаві роботи з визначення критеріїв "сильної" держави [1], осмислення самого поняття "сильна" і "слабка" держава [2], а також її ролі у сучасних модернізаційних процесах [3]. Це викликано рядом обставин:

- нинішнім етапом зміцнення ринкових механізмів в різних країнах, який супроводжується "значним збитком стосовно ролі і місця держави" (Р. Скідельскі);
- певною ейфорією від захоплення різного роду ліберальними стратегіями посткомуністичного переходу, які виявилися малопридатними для багатьох країн і негативно відбилися на відношенні до держави, як з боку політиків, так і з боку вчених;
- неефективністю нових демократичних інститутів;
- деякими підходами прибічників сильного громадянського суспільства, які розглядають перспективи його створення через послаблення держави;
- корупційністю державних чиновників і бюрократизацією, які призвели до того, що люди зневірилися в чесності і

компетентності урядів тощо.

Завданням автора і даної статті є спроба осмислити роль держави в умовах посткомуністичного переходу і сучасних глобальних процесів, які вимагають зміни акцентів її традиційних функцій. Об'єктом аналізу виступають політичні інститути України і Болгарії, головним чином виконавча влада (як відомо, держава в західному, зокрема американському розумінні, часто підміняється поняттям "уряд"). Автор відстоює позицію про необхідність зміцнення держави на етапі переходу, "сила" якої полягає не стільки у здатності контролювати суспільство, скільки у можливості мобілізувати ресурси для вирішення внутрішніх економічних, соціальних і політичних проблем. Це дозволить гідно представляти і відстоювати національні інтереси в найскладнішій системі сучасних міжнародних відносин.

Дана проблема може бути розглянута з вказаних вище позицій, тобто посилення дієздатності держави та її інститутів в середині країни і вміння відстоювати національні пріоритети в сучасних глобальних процесах.

У болгарських дослідників (Н. Неновскі, П. Карасімеонов, І. Кристєв, Г. Близнашкі та ін.) спостерігається певна еволюція в поглядах на політичну систему посткомуністичного переходу і державу, зокрема. Якщо спочатку акцент робився на форму правління, роль нових інститутів, то наступним етапом стало вивчення механізму функціонування парламентської моделі і ефективності взаємодії основних гілок влади, в тому числі і інституту президента. В останні роки в зв'язку з посиленням впливу глобальних процесів на національну практику демократичних перетворень з'явилися окремі праці, присвячені ролі національної держави та її модернізаторських функцій в умовах глобалізації (М. Пиргова, Г. Найденов). В ряді робіт домінує точка зору про необхідність зміцнення національної держави і посилення ролі виконавчої влади, яка несе основну відповідальність за проведення реформ (Блізнашкі, Карасімеонов, Пиргова).

Болгарську, як і українську державу не можна віднести до сильної, бо вона залежить від розвинених країн світу, світових фінансових організацій, які впливають на соціальну політику країн, вимагаючи різного роду "удосконалень" (скорочення соціальних програм, змін у галузі освіти, незалежних ЗМІ та ін.). З іншого боку, як визначають дослідникі, наша держава значно більше, ніж розвинені демократії, незалежна від громадянського суспільства, оскільки воно нерозвинене і не має сильного впливу на державу. З нею взаємодіють здебільш корпоративні угрупування. І саме вони суттєво впливають на державну политику [4].

На думку відомого зарубіжного дослідника Р. Скідельські, держава у колишніх соціалістичних країнах, "будучи раніше занадто настирливою, в нинішніх умовах втрачає свої повноваження і можливості". Завдання, яке ставить посткомуністична епоха – відновити авторитет держави, але без реколективізації суспільства. "Ремонт держави, – пише Скідельські, – найважливіша умова процвітання на основі ринкової системи, а від забезпечення такого процвітання, в свою чергу, залежить наша здатність, якщо не вирішити, то хоча би загнуздати посткомуністичні проблеми"... [5].

Досвід посткомуністичного переходу в різних країнах свідчить про те, що великої шкоди суспільству завдано послабленням дієздатності держави у двох основних функціях – економічній і соціальній. Підкреслюючи економічну роль держави, А. Гальчинський відзначає, що "не потрібно плутати бюрократизацію економічних відносин із посиленням ролі держави"... Всесильність чиновництва, його зростаюча корумпованість пояснюються не надмірністю, а навпаки – низькою дієздатністю держави, її функціональною слабкістю. Сформовані впродовж всього часу реформ ринкові механізми поки що занадто слабкі. Вони не здатні в автономному режимі, без активного втручання держави, забезпечити зміну на краще. На думку Радника Президента України, "перспективи посилення регулюючої функції держави повинні оцінюватися найперше з позицій вирішення нашого глобального завдання – системної перебудови економіки, поглиблення її ринкової трансформації" [6]. Держава має взяти на себе основний тягар и бути максимально активною у вирішенні цих ключових завдань ринкової трансформації. У перехідний період це є її визначальною функцією. Таку саму позицію поділяють и багато хто з болгарських економістів (Г. Матєєв, Л. Беров, І. Ангелов та ін.).

Як підкреслюють деякі з них, зміцнення регулюючого впливу держави на перебіг економічних процесів має здійснюватися з цілої низки напрямків. Один із визначальних – це копітка і послідовна робота її функціональних структур усіх рівнів у напрямку поглиблення демократизації всіх сфер суспільного життя і, в першу чергу, економічної діяльності. Враховуючі минуле наших країн, мусимо відзначити, що в Україні (в Болгарії – були деякі спроби) фактично не існувало демократичних інституцій у їхньому сучасному розумінні. Цей процес довелося розпочинати практично з нуля и сьогодні зроблено в цьому напрямку ще надто мало.

Не менш важливий напрямок – це упорядкування відносин власності. Ступінь дієздатності держави характеризується її

можливістю забезпечити ефективне цивілізоване регулювання перш за все цієї сфери економічних відносин. Трансформація відносин власності торкається всіх основних сфер життєдіяльності суспільства – економіки, соціальної сфери, політики, духовного життя. Тому здійснювані тут перетворення мають бути особливо послідовними та раціональними. Слід зазначити, що йдеться не лише про всебічне зміцнення інституту приватної власності. Держава проголосила своєю метою розбудову багатоукладної економіки ринкового типу, яка функціонуватиме на основі органічного та рівноправного поєднання різних форм власності. Має бути напрацьована відповідна законодавча база, яка регулюватиме цей процес. На думку вітчизняних та болгарських вчених "...у тому, що розвиток приватної власності ще не набув цивілізованих форм, винна держава, яка, по суті, самоусунулася від реалізації своєї визначальної функції в умовах перехідної економіки – сприяння становленню та розвитку приватної власності, наповнення її функціональних форм соціальним змістом" [7].

Поряд з цим слід зауважити, що держава має серйозно займатися державним сектором економіки. Багато хто (політики, деякі вчені, власники, представники бізнес-кіл) декларує крайню позицію, вважаючи, що цей сектор має зникнути. Однак серйозні аналітики розуміють, що в Україні, можливо більш ніж в Болгарії, державному сектору належить вагоме місце в господарській структурі, але ним потрібно займатися і поступово забезпечувати його інтеграцію у сферу ринкових відносин. Багато запитань виникає з приводу тактики приватизації. Болгарський досвід свідчить, що невизначеність загального напрямку приватизації на початку переходу та прагнення задовольнити груповий або приватний інтерес призвели до тяжких наслідків економічного та соціального характеру. Спроба основних політичних сил втілити різні методи та форми приватизації зазнала жорсткої поляризації сил і величезної соціальної і майнової диференціації. Сьогодні важливо не стільки розширення поля приватизації, скільки концентрація уваги на процесах, які вже започатковано.

Головна проблема наших країн – це формування відповідального власника. Болгарський досвід кооперування у сільському господарстві та менталітет болгарина дають більше надій на позитивні результати у цьому процесі. Існуюча інституціональна невизначеність та недостатня правова захищеність власника паралізує ефект реформ, поглиблює кризові процеси, некерованість економікою. У зв'язку з цим механічне розширення масштабів приватизації, без вирішення зазначеного комплексу проблем, втрачає сенс.

Акцентуючи увагу на питаннях прискорення реформ, зокрема, удосконалення власності, було б неправильним обмежувати регулюючи функції держави лише вищезазначеними завданнями. Як стверджують економісти, пріоритетною функцією держави постає знову ж таки комплексна проблема – проблема всебічного стимулювання національного ринку, "по-сучасному організованого, цивілізованого", без якого "вирватися з периферійної зони й утвердити себе як високорозвинена держава ми не зможемо". На це наголосив президент у доповіді на конференції з стратегії економічного розвитку України, яка ще у березні 1999 р. була надрукована у пресі [8]. Вищезазначені напрями потребують об'єднання зусиль не тільки органів виконавчої влади на усіх її рівнях, а також законодавців і суспільства у цілому.

Тому окремою проблемою "сильної" держави є її спроможність спілкуватися с громадянським суспільством, надавати йому допомогу та створювати умови для захисту інтересів соціальних суб'єктів. Ряд дискусій в наукових і політичних колах з проблем громадянського суспільства та його взаємовідносин з державою сприяли формуванню думки про пріоритет становлення основ громадянського суспільства. Такий підхід спричинив певних збитків розумінню ролі держави, оскільки його прибічники схильні розуміти зміцнення громадянського суспільства за рахунок послаблення держави. На думку автора, потрібні деякі зауваження щодо цієї проблеми.

Важливість держави для демократичної консолідації є подвійною. Держава повинна бути потужною та ефективною у виконанні таких завдань, як захист від зовнішнього нападу та утримання внутрішнього порядку, але вона не повинна бути настільки домінуючою, щоб придушити свободу, громадську участь й інші елементи демократичного розвитку. Сучасні державні інститути в зазначених країнах сконцентрували настільки багато потенційної влади в руках вищого ешелону чиновників, що корупція та інші зловживання владою стають вельми спокусливими. Партійне політиканство і силові сценарії набувають реальної можливості. За браком сил, які могли б компенсувати концентрацію влади у державних інститутах, демократичне змагання навряд чи буде можливим. Зрозуміло, потрібна противага.

Як відомо, організації, групи та громадські об'єднання поза межами держави, які можуть слугувати їй противагою, відомі під сукупною назвою "громадянське суспільство". За визначенням західних дослідників, громадянське суспільство є "конгломератом інститутів, члени яких зайняті переважно недержавною діяльністю – виробництвом матеріальних та культурних цінностей,

домашнім господарством та добровільними об'єднаннями, – і які, таким чином, зберігають та трансформують свою ідентичність, використовуючи усі можливі важелі та тиск для впливу на державні інститути..." [9]. В цьому визначенні наголошується на двох вимірах громадянського суспільства. По-перше, це "приватний сектор", тобто сфера недержавної економічної діяльності, учасники якої конкурують між собою з метою досягнення економічних вигод. Їхня діяльність збагачує і самих учасників, і державу. Другий вимір складається з інших видів діяльності населення та сформованих ними об'єднань, якими не керує держава. Обидва виміри громадянського суспільства можуть слугувати демократії, стримуючи та врівноважуючи державні інститути, які в іншому випадку могли б зійти на недемократичний шлях. Від міри розвиненості громадянського суспільства залежить спроможність держави маніпулювати суспільством за своїм бажанням.

Однак, навіть обмежуючи державу, громадянське суспільство може зміцнювати її. Це два взаємопов'язані, взаємовпливові процеси. Взаємовідносини мають розглядатися як партнерські, спрямовані на становлення розвиненого суспільства, в якому громадяни своєю діяльністю збагачують державу, а держава дбає про своїх громадян, створюючи умови їх діяльності та захищаючи їх права і свободи. Для багатьох посткомуністичних країн іронія полягає в тому, що зміцнення держави настільки ж важливе, як і зміцнення громадянського суспільства, його соціальних та економічних засад. Одна з причин слабкості або нерозвиненості громадянського суспільства в Україні та Болгарії, полягає в тому, що ці країни існували як "тоталітарні" або високою мірою авторитарні режими, в яких державні владні структури могли приймати рішення з багатьох питань, що вважалися приватними в інших країнах. Звичайно, що наступним режимам у спадок дісталася міцна держава, хоча падіння комуністичної влади зламало старі владні структури. Вони виявилися нездатними працювати у нових умовах. З іншого боку, відсутність практики реальної участі в прийнятті рішень і можливості контролювати державні інститути і досі негативно впливають на формування громадянського суспільства.

Серед причин слабкості сучасних державних структур можна назвати наступну. Держава за соціалізму включала інститут комуністичних партій, з якими були тісно пов'язані всі адміністративні й правові структури, а також структури примусу і стягнення у цих країнах. З усуненням цих партій формальні державні інститути мали перейняти на себе функції, що їх раніше виконували партійні органи і т.п. Йдеться про низку заходів: утвердження необхідної для цього нормативно-законодавчої бази, ефективної ринкової інфраструктури, встановлення стабільних, прозорих, інституційно визначених, а тому і непідвладних чиновництву, правил економічної діяльності, здійснення підготовки кадрів, здатних працювати в нових умовах тощо. Вони були не готові виконувати їх навіть у нових умовах, де всі засвоювали нову азбуку взаємовідносин. На практиці це означало, передусім, зосередженість на правничих системах і правничих культурах. Без верховенства права демократія не може повністю реалізуватися.

Проблемою відносин між суспільством і державою є проблема представництва інтересів. Для болгарського транзиту характерним є те, що перехід до ліберальних відносин здійснюється політичною владою і відображає всі відмінні риси реформ "зверху". Суспільство знову опиняється в ролі того, хто наздоганяє, і повинне розвиватися в межах, визначених політикою держави. Іншими словами держава не є виразником визрілих суспільних умов, як в інших сучасних класичних політичних системах, а виступає як "керівна сила", яка визначила основні напрями розвитку нових соціальних процесів. І саме як ведуча цих процесів, вона не справилася з роллю основного регулюючого фактору. Держава залишилася в хибному колі основних проблем представництва – неструктурованих і диференційованих інтересів, слабких реальних зв'язків між групами та їх інтересами, партіями і державними інститутами, а звідси – слабке законодавство, яке не задовольняє реальних потреб суспільства.

Формально болгарський парламент виступає символом і реальним механізмом, який забезпечує розвиток демократичних процесів в країні. Але в цій якості він відрізняється від парламентських інститутів розвинутих демократичних держав як за походженням, так і за сучасним станом. Як правило, парламенти виникали після того, як в країні встановлювались сталі соціально-економічні відносини, які цим інструментом закріплювались. Відповідно вони представляли інтереси суспільних сил, які вже визначилися і структурувалися в результаті економічного і соціального розвитку. В Болгарії після 1989 р. парламент перетворюється на інструмент суспільних змін, який повинен запропонувати суспільству програму розвитку, створити оптимальні політичні і економічні умови і відповідну інституціональну структуру. Парламент фактично взяв на себе всю відповідальність, поставивши завдання сконструювати нове суспільство і публічну сферу, а це непосильне завдання для будь-якого інституту, яким би сильним він не був. Тому очікування від діяльності парламенту були набагато більшими, ніж реальні його

можливості як державного інституту. Революційні зміни, пов'язані з крахом системи соціалізму, поставили парламенти перед такими проблемами, які не вирішувалися ними в соціалістичній практиці.

Сьогодення посткомуністичного економічного розвитку, пов'язаного із здійсненням політики економічного зростання, особливо в Україні, потребує посилення соціальної спрямованості реформ. Головна роль у цьому напрямку має належати державі, а конкретніше, інститутам законодавчої і, особливо, виконавчої влади. Перелічимо тільки деякі проблеми та акценти соціальної політики.

Однією з найскладніших соціальних проблем, на думку відомого вченого А. Гальчинського, є низька вартість національної робочої сили – феномену, успадкованого від старої адміністративної системи. Вирішення проблеми включає багато аспектів – зміну платоспроможності населення, перспективи технічного прогресу, стабільні бюджетні надходження тощо [10]. З нею пов'язана і проблема "утечки мозгов". Болгарія посідає перше місце серед європейських країн з дешевої висококваліфікованої робочої сили (комп'ютерні спеціальності), яка з легкістю знаходить собі застосування в інших країнах, але не працює на формування іміджу своєї держави. Це показник слабкої держави, яка не може створити гідних умов для своїх громадян.

Особливої уваги потребує молодіжна політика, яка напряму пов'язана і з проблемою вартості робочої сили, а отже і з найголовнішою проблемою – виживання нації і держави. Однак, наприклад, в Конституції Болгарії 1991 р. порівняно з Конституцією 1971 р. відсутні статті про державну турботу про молодь [11].

Сьогодні в багатьох посткомуністичних країнах значне місце в соціальній політиці посідають програми турботи про малозабезпечені верстви населення. Умови і перспективи розвитку, що змінюються, потребують перенесення акценту державної турботи і на працюючу частину населення, даючи можливість покращувати умови життя і брати активну участь у створенні національного багатства та ін.

Ознакою сильної держави є її спроможність захистити суверенітет в умовах глобалізації. Сьогодні дослідники різних напрямків однозначно підкреслюють значний вплив глобальних економічних, соціальних та політичних тенденцій на держави, суспільства та етноси практично у кожній країні, наслідки яких тяжко збагнути. Мало хто ставить під сумнів значення для майже кожної країни глобальних фінансових та торговельних трансакцій, а також швидке переміщення інформації і досягнень культури через державні кордони. Глобалізація відкриває перед людством великі можливості в розширенні обміну товарами, послугами, інформацією, технологіями та капіталом, взаємодії у гуманітарній сфері, духовному збагаченні особистості.

Однак для значної частини людства глобалізація несе в собі і загрози, наприклад, розмежування світу на "цивілізаційний центр" і "периферійну зону", поглиблюючи їхню диференціацію в соціально-економічному розвитку. Ситуація ускладнилася тим, що видбулося розширення зони бідности за рахунок країн, яки утворилися після розпаду СРСР та табору соціалізму. Подолання глобальної нерівності перетворилося в центральну проблему XXI століття. Світ, як і раніше, визнає лише сильних, поважає лише тих, хто спроможний до самоутвердження, здатний захищати власну свободу та цінності. Суперечності нинішнього цівілізаційного процесу висувають особливі вимоги до довгострокової соціально-економічної стратегії розвитку України. Як зауважив А. Гальчинський, необхідно "скорегувати загальну спрямованність трансформаційного процесу, надати йому сучасних цивілізованих форм, знайти такі шляхи та механізми входження у світову економіку, які б дали змогу максимально скористатися позитивними наслідками глобального розвитку і водночас мінімізували економічні й особливо соціальні труднощі, пов'язані з адаптацією національної економіки до закономірностей світової господарської системи" [12].

Враховуючи тенденцію переходу до багатополюсного світового співтовариства, слід відмітити, що в цих умовах основою взаємодії держав та їхніх економік має стати регіональна інтеграція. У зв'язку з цим чітка і пріоритетна орієнтація України на інтеграцію в ЄС має розглядатися як основа стратегії економічного та соціального розвитку на наступні роки. Болгарія в цьому напрямі має більший досвід і напрацювання як асоційованого та згодом й повноправного члена ЄС, який може бути корисним для України. Водночас пріоритетність інтеграції України в ЄС не повинна вступати в протиріччя з іншими стратегічними напрямами зовнішньополітичної та економічної діяльності держави, які є не менш важливими. Всі вони можливо мають бути підпорядковані стратегічному напрямку – европейській інтеграції.

У неекономічній сфері очевидним є те, що військові зіткнення між сусідніми регіонами справляють вплив на внутрішню політику через такі непрямі джерела небезпеки, як незаконне ввезення зброї, як біженці і т.ін. Таким чином, слід визнати реальність впливу "позаекономічних та соціальних" факторів на демократизацію й інші політичні зміни.

Щодо висновків. Як не дивно, міцна держава у посткомуністичній трансформації є таким

самим гарантом демократії, як і на етапі капіталістичного розвитку. На думку відомої західної дослідниці В. Банс, це один з яскравих уроків, який можна вивести з досвіду найстарших та відтак найміцніших демократій світу, які через свій історичний розвиток забезпечили себе надзвичайно та, можливо, унікально дієздатною державою (хоча вона й змінювалась за своїм змістом), культурою та практикою верховенства права і раціональною та політично відповідальною адміністрацією [13]. Однак цей урок сучасні політики як в Україні, так ї у Болгарії засвоюють дуже повільно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Кіндратець О. Критерії визначення сильної держави // Політичний менеджмент, № 2(5), 2004. – С. 35-44.
2. Спиридонова В.И. Слабое и сильное государство как две исторические модели модернизации в современных условиях // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. – 2001. – № 4. – С. 95.
3. Скидельски Р. Дорога от рабства. Об экономических и политических последствиях краха коммунизма. – М., 1998. – С. 189-215.
4. Кіндратець О. Вказ. тв. – С.
5. Скидельски Р. Вказ тв. – С. 193.
6. Гальчинський А. Україна: поступ у майбутнє – К.: Основи, 1999. – С. 180.
7. Див.: Гальчинський А. Вказ. тв. – С. 182-183; Матеев Г. Живот между две системи. – София, 2000. – С. 206-207 та ін.
8. Кучма Л. Поглиблення ринкових реформ та стратегія економічного розвитку України до 2010 року. Матеріали конференції... – К., 1999. – С. 53.
9. Цит. за: У.-Р. Рейсингер. Встановлення та зміцнення демократії // У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи: пер. з анг. / За ред. Д. Гузіни: – К., 2003 (Демократична освіта). – С. 86.
10. Див. Гальчинський А. Вказ. тв. – С. 195-203.
11. Конституция на Република Болгария // Български конституции и конституционни проекти. – С., 1990. – С. 49-50.
12. Див.: Гальчинський А. Україна на перехресті геополітичних інтересів. – К., 2002. – С. 16.
13. Банс В. Порівняльна демократизація. Широкі та обмежені узагальнення // У пошуках правильної парадигми… – С. 117.

Стаття надійшла до редколегії 21.06.2005р.